

DEPARTMENT OF SANSKRIT

Academic Year- 2019-2020

SEM 5th HONOURS

PAPER – CC12

UNIT- II

TROPIC –SANSKRIT GRAMMAR (समास)

• तत्पुरुषसमासस्य सूत्रमेकं आलोच्यताम्।

सम्-पूर्वकात् अस् धातोः षष् प्रत्ययेन समासशब्दस्य निष्पत्तिर्भवति। समासशब्दस्यार्थः एकिकरणश्लिषः संश्लेषः। समस्यते अनेकपदमिति समासशब्दस्य व्युत्पत्तिः भवति। द्वयोर्बहूनां वा पदानां वा एकपदीभवनं समासः इत्युच्यते। पाणिनिना समासस्य संज्ञा न कृता, व्युत्पत्त्या एव अस्यार्थः प्रतीयते।

न निर्धारणे (2/2/10) -

दी.- निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते। नृणां द्विजः श्रेष्ठः।

सूत्रव्याख्या -

पाणिनीयं विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण समासस्य निषेधः भवति। अतः निषेधात्मकं विधिसूत्रम्। षष्ठी इति सूत्रम्, तत्पुरुष इति सूत्रम्, सुवामङ्गिते पराप्रवत्सुरे इति सूत्रात् सुप् इति पदम्, सह सुपा इति सूत्रम्, प्राक्कारात् समासः इति सूत्रात् समासः इति पदं च अत्र अनुवर्तते। षष्ठी इत्यनेन षष्ठ्यन्तं समर्थेन सह समस्यते। षष्ठी इति पदं

तदन्तस्य बोधको भवति। षष्ठ्यन्तस्य निषेधाय न इति पार्थो ग्रहणीयो ।
यतश्च निर्धारणम्(2/3/41) इत्यनेन सूत्रेण विहिता या षष्ठी तत्रैव समासो
न करणीयः **न निर्धारणे (2/2/10)** इत्यनेन सूत्रेण। यथा नृणां श्रेष्ठः।
अत्र **नृणाम्** ‘यतश्च निर्धारणम्’ इति सूत्रेण षष्ठी भवति। अतः अनेन सूत्रेण
तस्य निषेधः भवति, समासो न जातः। यदि अत्र समासः निषेधः न
भवति तर्हि अत्र समासो भविष्यति, तदा नृणां श्रेष्ठः इत्युक्ते नृश्रेष्ठः इति
अशुद्धं रूपं भवितुमर्हति। अतः शुद्धरूपं निमित्तम् सूत्रमिदं प्रयोजनम्।

प्रतिपदविधानेन या षष्ठी तेन सह समासः न भवति। पदं पदं
प्रतिपदम्। प्रतिपदं विधानं यस्याः सा प्रतिपदविधाना। अस्य सूत्रस्य
व्याख्यानावसरे दीक्षितेन वार्तिकमिदमुद्धृतम्- **प्रतिपदविधाना षष्ठी न
समस्यते।** यथा सर्पिषो ज्ञानमिति। अत्र सर्पिषज्ञानम् एवरूपेण समासः
न भवति। अत्र अनेन वार्तिकेन समासः न भवति।